

A. SIZONOVAS

MORALINIAI STIMULAI IŠSIVYSČIUSIOJE SOCIALISTINĖJE VISUOMENĖJE

Artėjant prie komunistinės formacijos aukščiausios fazės, darbo skatinime vis didesnę vaidmenį vaidins moralinio pobūdžio stimulai, todėl jau dabar šiems stimulams turi būti skiriama daug dėmesio. Moralinio skatinimo teorija aktuali dar ir dėl to, kad jau šiandien gana žymią mūsų visuomenės narių dalį kaip tik šie stimulai skatina našiai dirbti. Todėl ir reikia nuodugniau domėtis moralinių stimulų išsivysčiusioje socialistinėje visuomenėje klausimais.

Daiktai, idėjos, situacijos ir santykiai, reikalingi tam tikriems žmonių poreikiams tenkinti, pačia bendriausia prasme gali būti vadinami vertybėmis. Tos vertybės, kurios tarnauja poreikiams tenkinti, asmenybei tampa teigiamomis vertybėmis, arba gėriu. Nepriimtinos vertybės tampa neigiamą prasmę turinčiomis vertybėmis, arba blogiu.

Šios dvi vertybių grupės (asmenybei būtinų arba nepriimtinių) yra tie išoriniai veiksniai, kurie ir iškyla kaip stimulai arba išoriniai aktyvumo skatintojai. Turėdami galvoje pastarąją teigiamos ir neigiamos prasmės vertybių vaidmenį, pabandysime jas plačiau aptarti ir smulkiau klasifikuoti.

Bet prieš tai reikia atkreipti dėmesį į kai kurias aplinkybes. Pirma, šių vertybių yra išties neapbrėpiama daugybė. Tai galėtų patvirtinti ir teorinė mūsų visuomenės narių poreikių analizė, ir konkretūs empiriniai tyrimai. Todėl nekelsime sau uždavinio apibrėžti kiekybinę šių vertybių pusę, o analizuosime tik svarbiausias jų grupes ir apibūdinsime tas grupes sudarančių vertybių konkrečias apraiškas. Antra, vertybės, kurias asmenybė laiko reikšmingomis ar nepriimtiniomis, visuomenės ar atskirų žmonių disponavimo dėka gali tapti skatinimais ir nuobaudomis. Teigiamą prasmę turinčios vertybės tampa skatinimais tada, kai jomis atlyginama už visuomenei ar jos atstovams reikšmingus asmenybės veiksmus. Neigiamo turinio vertybė, visuomenės ar jos atstovų teikiama asmeniui, atlikusiam nepageidaujamą ar visuomenei žalingą veiksmą, tampa nuobauda. Gali būti, beje, ir sudėtingesnių operacijų su skatinimais ir nuobaudomis. Trečia, ir visuomenė, ir atskira asmenybė kaip skatinimą ar nuobaudą gali naudoti ne bet kokias vertybes, o tik tas, kurios yra būtent visuomenės ar jos atstovų dispozicijoje ir kitaip jų negali įgyti jomis suinteresuoti asmenys ar kolektyvai. Antai išsivysčiusios so-

cialistinės visuomenės atstovui aukščiausia vertybė yra pats visuomenės, kurioje jis gyvena, materialinės gerovės, politinės ir kultūrinės pažangos faktas. Analogiškai mūsų visuomenės žmogus vertina laimėjimus to kolektyvo, kuriame jis dirba. LTSR Mokslų akademijos tyrimai, atlikti 1974 metais Vilniaus V. Lenino skaičiavimo mašinų gamykloje, rodo, kad didelė dalis darbininkų vertybe, dėl kurios jie viršija išdirbio normas, laiko visos visuomenės naudą, gamybai (cechui) numatyto plano įvykdymą. Į klausimą „Kas skatina Jus viršyti išdirbio normas?“ 35,94% darbininkų atsakė, jog juos skatina noras, kad gamyklą (cechas) įvykdytų planą, 26,41% — kad būtų nauda visiems.

Bet čia nurodytų vertybių, kurių siekia socialistinės visuomenės žmonės, nors jos ir skatina dirbti, visuomenė, kolektyvas ar atskiri asmenys negali naudoti kaip skatinimo ar nuobaudos, nes šias vertybes suvokia pats žmogus, jos nėra kurio nors subjekto dispozicijoje ir todėl nei visuomenė, nei atskiri kolektyvai ar asmenybės negali savo nuožiūra jomis operuoti skatinimo ar nuobaudos tikslais. Kaip tik todėl, kad vertybėmis disponuojantis subjektas gali operuoti jomis, t. y. teikti šias vertybes ar jas atimti, vertybes galima naudoti kaip skatinimus ar nuobaudas, kai siekiama tikslingai formuoti pageidaujamą elgseną. Nors tam tikrų vertybių negalima naudoti skatinimo ar baudimo tikslais, norėtusi pabrėžti, kad tai anaipol nemenkina jų, kaip aktyvumo stimulų, svarbos. Šio tipo vertybės net reikšmingesnės už daugelį kitų vertybių, kurios naudojamos skatinimui ar nuobaudai. Verta pažymėti, kad žmonės, kurie suvokia šias aukščiausias vertybes, pasirinkdami alternatyvą, visuomet teikia pirmenybę visuomenės interesams, atsisakydami asmeninės naudos. Geriausias tokio atsisakymo pavyzdys yra utopinio socializmo atstovų, taip pat K. Markso, F. Engelso, V. Lenino ir daugelio kitų komunistų gyvenimas. Ypač šie stimulai išryškėja patekus į kritines situacijas. Štai Zoja Kosmodemjanskaja, Aleksandras Matrosov, Marytė Melnikaitė ir daugelis kitų atliko žygdarbius socialistinės Tėvynės vardan.

Ketvirta, kadangi skatinimo ir nuobaudos tikslams gali būti naudojamos ir materialinės, ir dvasinės vertybės, todėl būtina atskirti materialinius stimulus nuo moralinių, o iš pastarųjų dar išskirti tuos, kurie yra grynai moralinio pobūdžio. Kaip tik apie šias vertybes ir bus toliau kalbama. Jas laikysime vertybėmis tikrąja šio žodžio prasme arba tikraisiais moralinio pobūdžio stimulais.

Kad galėtume atskirti grynai moralinio pobūdžio stimulus, pirmiausia pabandykime apibrėžti materialinio ir nematerialinio stimulo sąvokas. Mūsų nuomone, prie materialinių stimulų galima priskirti materialinį atlyginimą, taip pat kitas vertybes, įgyjamas už pinigus, bei sąlygas, kuriomis automatiškai pakyla ar smunka materialinė subjekto gerovė. Čia verta pažymėti dar tai, kad materialiniai stimulai turi įtakos žmogui, jo gerovei, nepriklausomai nuo to, kaip jie vertinami moraliniu požiūriu.

Nematerialiniams stimulams priklauso vertybės, kurios nėra materialinis atlyginimas ir kurios neįgyjamos už pinigus, jos gali neturėti tam

tikros materialinės substancijos ar jų materialinė substancija daugeliu atvejų neturi savarankiškos vertės, jeigu jose neatsispindi tam tikras visuomenės požiūris į asmenybę.

Dabar pabandykime apibrėžti minėtų vertybių (stimulų) moralinį aspektą. Mūsų nuomone, abi vertybių grupės gali būti moralinio pobūdžio, jeigu daugiausia jos skiriamos moraliniams socialistinės visuomenės narių poreikiams tenkinti ir, antra, jeigu jos teikiamos už asmenybės veiklą, naudingą socialistinei visuomenei. Kokias stimulų rūšis galėtume išskirti, turėdami galvoje minėtus kriterijus? Pradedant šio pobūdžio klasifikaciją, pravartu prisiminti G. Zazerskio išvadą: „Atskirti materialinius ir dvasinius stimulus galima tik teoriškai analizuojant, tik abstrakčiai, kadangi jų riba yra gana paslanki; tam tikru mastu šie stimulai persismelkia vienas į kitą, nors jie išreiškia skirtingus skatinimus“¹. Turėdami galvoje šį požiūrį, kuriam sunku būtų nepritarti, galime nurodyti tokias stimulų rūšis:

Materialiniai stimulai. Apie juos galime kalbėti tada, kai, mokant už darbą nepavyzdingos moralės žmogui (gobsuoliui, spekuliantui, godišiui ar pan.), jam nereiškiamas moralinis dėkingumas, t. y. kai eliminuojama moralinė paskata. Tada ir kalbame vien apie užmokestį už atliktą darbą. Būna ir kitaip. Kartais reikia išskaičiuoti tam tikrą sumą iš darbo užmokesčio kaip kompensaciją už kokią nors netyčia padarytą nuostolį. Tada neskiriama kokia nors moralinė nuobauda, nes klaida, tarkime, buvo padaryta dėl nežinojimo, visiškai netyčia ir ji nepadarė moralinės ar fizinės skriaudos kitiems asmenims.

Materialiniai-moraliniai stimulai. Absoliučios daugumos žmonių darbo užmokestis (taip pat premijos) ir įvairaus pobūdžio materialinės nuobaudos mūsų visuomenėje turi ir materialinę, ir moralinę puses. Išmokėdama atlyginimą už darbą, premijas arba naudodama materialines sankcijas, visuomenė ne tik skatina ar baudžia materialiai, bet kartu išreiškia ir darbuotojo dorovinį vertinimą. Tačiau reikia pažymėti, kad tais atvejais daugiau akcentuojamas materialinis atlyginimas ar nuobauda.

Moraliniai-materialiniai stimulai. Čia turimos galvoje tam tikros materialinės vertybės (suvenyras su atminimo įrašu, puokštė gėlių ar pan.), kuriomis visuomenė išreiškia pirmiausia moralinį žmogaus atliktų darbų vertinimą. Įteikiant tokias vertybes, akcentuojama moralinė apdovanojimo pusė, nors čia būna ryški ir materialinė tokios paskatos nauda.

Moraliniai stimulai. Tai tokios vertybės, kurios neturi apčiuopiamos materialinės vertės, tačiau reikšmingos dėl to, kad jomis reiškiamą teigiama (gali, beje, būti ir neigiama) visuomenės pažiūra į asmenybę už jos atliktus darbus. Šios vertybės paprastai turi ir materialinę išraišką. Tačiau tos išraiškos materialinis vertingumas arba yra labai menkas, arba negali būti traktuojamas kaip vien materialinė vertybė. Antai, nors Socialistinio darbo didvyrio žvaigždė ir nulieta iš aukso, vertinga anaip tol ne materialine prasme, o visuomenės rodoma pagarba apdovanojamam.

¹ Зазерский Г. Д. Труд и его стимулы.— Л., 1970, с. 107.

Be to, ši žvaigždė, kaip žinoma, negali būti iškeista į kokį nors materialinį „ekvivalentą“ ir dėl moralinių, ir dėl juridinių priežasčių.

Iš pradžių vertėtų trumpai apibūdinti tas teigiamas vertybes, kurios gali būti naudojamos kaip moraliniai stimulai. Pažymėtina ir tai, kad šio pobūdžio stimulai gali atlikti ne vien paskatų, bet ir nuobaudų funkcijas. Viskas priklauso nuo to, ar šios vertybės teikiamos kaip apdovanojimas už visuomenės labai atliktą darbą, ar jos atšaukiamos dėl kokių nors veikslių, darančių žalą visuomenei.

Stimulų klasifikacija grindžiama socialistinės visuomenės narių pažiūromis ir poreikiais, kuriuose atsispindi tam tikra moralinių vertybių samprata ir požiūris į šias vertybes. Teorinio pobūdžio analizė padėjo mums vėliau praktiškai patikrinti vertybines socialistinės visuomenės narių nuostatas. Tai buvo padaryta sociologinių tyrinėjimų metu kai kuriose Lietuvos TSR ir Baltarusijos TSR įmonėse.

Toliau pateikiama sistema stimulų, kurie naudojami kaip paskatos.

Stimulus yra teigiamas darbuotojo gamybinės ir visuomeninės veiklos įvertinimas, kurį išreiškia visuomenė (kolektyvas). Gyvendami visuomenėje, negalime būti abejingi tam, kaip mūsų veiklą vertina aplinkiniai žmonės, kolektyvas, kuriam mes priklausome. Vilniaus valstybinio V. Kapuskio universiteto sociologinių tyrimų laboratorijos ir LTSR Mokslų akademijos sociologinių tyrimų laboratorijos atlikti tyrimai visiškai tai patvirtina. Antai 1971 metais 25,0% darbininkų, dalyvavusių apklausoje, kaip skatinančią našiai dirbti aplinkybę nurodė norą pelnyti draugų pagarbą. 1974 metais 23,0% darbuotojų nurodė, kad draugų vertinimas yra labiausiai juos patenkinantis apdovanojimas. Daugelis darbininkų labai patenkinti, kai jų darbą teigiamai įvertina cecho ar įmonės administracija.

Teigiamas visuomenės vertinimas, pripažinimas gali būti įvairių formų — išreiškiamas žodžiu ar fiksuojamas tam tikrais materialiniais šio pripažinimo atributais: ordinu ar medaliu, Garbės raštu, Garbės ženkleliu, Garbės lenta, teigiama charakteristika ir pan. Vilniaus V. Lenino skaičiavimo mašinų gamykloje atlikti sociologiniai tyrimai rodo, kad darbininkai labai rimtai reaguoja į teigiamą jų gamybinės ir visuomeninės veiklos įvertinimą visomis čia minėtomis formomis. Antai 1971 metais gamyklos darbininkai (iš viso 1141 žmogus) į klausimą „Kokias iš žemiau išvardytų skatinimo rūšių Jūs labiausiai vertinate?“ (galima nurodyti ne daugiau kaip tris) atsakė taip: ordinas, medalis — 25,0%; Garbės raštas — 13,2%; Garbės ženklelis — 4,2%; Garbės vardo suteikimas — 8,9%; Garbės lenta — 11,7%, padėka — 18,2%; paminėjimas spaudoje, per radiją, televiziją — 8,8%; vertinga dovana — 29,9%; išrinkimas į vadovaujantį visuomeninį postą — 2,3%; premija — 66,3%. Tai, kad darbininkai rimtai žiūri į teigiamą savo veiklos įvertinimą, parodė ir pakartotiniai tyrimai, atlikti 1974 metais Vilniaus skaičiavimo mašinų gamykloje ir 1975 metais Panevėžio tiksliosios mechanikos gamykloje.

Svarbus stimulus mūsų visuomenės dirbantiesiems yra darbo draugų ir administracijos dėmesys jų gamybinei veiklai bei asmeniniam gyvenimui. Šis dėmesys gali būti reiškiamas kaip pasveikinimas su asmenine švente, užuojautos pareiškimas, domėjimasis ateities planais ir pan. Tai gali būti padaryta ir žodžiu, ir kitais būdais — laišku, atviruku, draugišku šaržu sienlaikraštyje.

Sociologiniai tyrimai Lietuvos TSR ir Baltarusijos TSR įmonėse parodė, kokią didelę reikšmę žmonės teikia visoms minėtoms dėmesingumo formoms. Į klausimą „Ar Jūs vertinate administracijos pasveikinimus Jūsų asmeninių švenčių (vestuvių, gimimo dienos ir pan.) proga?“ 61,8% Minsko tempimo staklių SKB ir „Orgstankinprom“ instituto filialo darbuotojų atsakė „labai vertinu“, 28,1% — „vertinu, bet nelabai“, 10,1% yra abejingi tokiems pasveikinimams. Kai tie patys darbininkai buvo paklausti, kaip jie vertina administracijos pareikštą užuojautą ištikus nelaimei, 66,4% pažymėjo, kad labai vertina, 20,7% — kad vertina, bet nelabai, o 12,9% — kad jie esą tam abejingi. 55,2% šių įmonių darbuotojų pageidauja, kad administracija domėtųsi jų ateities planais, 23,9% žiūri į tai abejingai, o 20,9% — šito nenorėtų².

Stimulo vaidmenį atlieka ir garbės vardai — gamybos pirmūnas, novatorius, garbės kolūkietis, komunistinio darbo spartuolis, nusipelnęs darbo veteranas, geriausias jaunas darbininkas, geriausias racionalizatorius, gamyklos pagrindinės profesijos čempionas, geriausias žinybos (ministerijos) profesijos darbuotojas, socialistinio lenktyniavimo pirmūnas, nusipelnęs mokslo veikėjas, Socialistinio darbo didvyris ir t. t. Suteikiant garbės vardą, paprastai įteikiami tam tikri atributai, liudijantys apie šio vardo turėjimą. Tai pažymėjimai, diplomai, ženkleliai, vimpelai ir pan. Šiaip tie atributai, žinoma, nėra kokios nors vertybės. Jie brangūs vien tuo, kad jie atspindi visuomenės pripažinimą ir to pripažinimo laipsnį.

Moralinio stimulo vaidmenį gali atlikti ir teisės suteikimas dalyvauti iškilmingame visuomeniniame renginyje (pvz., gamybos pirmūnų sąskrydyje), pasirašyti raportą partijai ir vyriausybei apie plano įvykdymą pirma laiko, dalyvauti šventinėje demonstracijoje ir pan. Galimybę dalyvauti iškilmingame gamybiniame akte (milijoninės plieno tonos lydyje, darbo sargyboje kokia nors proga ir pan.) darbininkai taip pat laiko moraline vertybe, kitaip tariant, tai irgi yra moralinis stimulus. Stimulo vaidmenį atlieka galimybė skleisti patyrimą susirinkimuose, per spaudą, radiją ar televiziją, pasisakymai apie pirmūną, vaizdinės agitacijos priemonės (Garbės lenta, draugiški šaržai), pirmūnų sąrašų skelbimas, įteikimas simbolių, rodančių puikius rodiklius ir t. t. Labai vertinamas darbo pirmūnų pagerbimas iškilminguose susirinkimuose, mitinguose, šventėse, įteikiant jiems atminimo adresus, apdovanojimus ir dovanas. Be šių

² Kadangi darbuotojų požiūriu į aptariamus moralinius stimulus išraiška procentais prilygsta anksčiau nurodytai, todėl šios išraiškos konkretūs rodikliai toliau nebus pateikiami.

moralinių stimulų, didelę reikšmę taip pat turi dalyvavimas socialistiniame lenktyniavime, judėjime už komunistinę pažiūrą į darbą, teisę pačiam kontroliuoti savo darbą, darbas pagal polinkius, galimybė dirbti aukštą prestižą turintį darbą, galimybė dirbti kartu kuriant grožį.

Tai, žinoma, dar ne visos moralinės vertybės, skatinančios mūsų visuomenės žmogų gerai dirbti. Platus moralinių stimulų diapazonas, mūsų visuomenės narių teigiamas požiūris į šiuos stimulus, reikšmingas jų vaidmuo didinant žmogaus socialinį aktyvumą moralinių stimulų teoriją leidžia gretinti su svarbiausiomis mokslinio komunizmo problemomis.